

RADICS VIKTÓRIA

Meglepő párhuzamok

Az archívum szerepe Kišnél és Nádasnál

Danilo Kiš és Nádas Péter között tíz év van, a jugoszláv író 1932-ben, a magyar 1942-ben született; személyesen nem ismerték és nem említik egymást. Poétikájuk merőben különböző: Kiš a tömörítést szorgalmazta, Nádas pedig a részletezés híve, és ezekben ki-ki a végletekig elment. Látszólag nincs közük egymáshoz, két távoli csillag, egyvalami azonban összefűzi őket: a történelmi érzék (*sens historique*) és a történelem kutatásának szenvedélye. Mindketten megkülönböztetett figyelmet fordítottak a kelet-közép-európai létezés sebzettségére, történelmi, politikai és mentalitásbeli sajátosságaira – Kiš szavával, „a közép-európai *differentia specificára*” (KIŠ 1995a; 53) –, mindketten külön esszét szenteltek ennek a kérdésnek (NÁDAS 2019, KIŠ 1995a), de még számtalan helyen írnak a két történelmi régió különbségéről és Európa szomorúbb fertályának kóros jelenségeiről – némi túlzással azt mondhatnánk, hogy mindenhol erről beszélnek. Ha képzeletben végighúzzuk ujjunkat életművükön, nem marad olyan mű, amelyben ez a *differentia specifica*, ez a stigma, seb és neurózis valamilyen módon ne lenne ábrázolva, szerepeltetve, reflektálva, értelmezve, szóba hozva vagy megérintve. Szó mi szó, Nádas és Kiš szakasztott közép-európai írók, vagy mondhatnák az egyiket közép-keletinek, a másikat pedig délkeletinek.

Zsidó származásúak (Kiš apai ágon, Nádas apai és anyai ágon), de ez egyiküknél sem vált identitáshordozó elemmé; Kiš, ahogy magáról mondani szerette, és a meghatározás rá is ragadt, *az utolsó jugoszláv író* (KIŠ 1983a; 48, 1991; 260), Nádas pedig magyar és európai írónak vallja magát, és ekként szerepel a nagyvilágban. Azonban mindketten elutasított-

ták az irodalom egyetemességét megszüntető osztályokat, a kisebbségi és csoportidentitásokat, és az életformájukat, világszemléletüket sem kötötték valamely kollektívumhoz. Individualisták, személyiségközpontúak és kozmopoliták, nem vallásgyakorlók és nem pártemberek, csínján bánnak bármi elkötelezettséggel; szkeptikusak; az irodalmi, társadalmi csoportosulásokat, mozgalmakat világeletükben kerülték.

Mindkettejük poétikája dinamikus: örök változás és kísérlet, nincs két azonos stílusban írt könyvük, és egyre-másra feszegetik a műfaji határokat. Van azonban valami, amihez mind a ketten egyaránt ragaszkodnak, ez pedig az archívum. Egyiküknél is, másikuknál is kivételesen fontos szerepe van az archívumnak, a családi gyűjteménynek csakúgy, mint a történelmi dokumentumoknak, forrásoknak; nemcsak akkor, amikor esszét írnak, hanem elbeszélő műveikben is – Nádasnál kiváltképp a helyenként értekező prózába áthajló, hosszú emlékezésében, a *Világló részletekben*, de a *Borisz Davidovics síremléke* vagy a *Párhuzamos történetek* sem születhetett volna meg forráskutatás nélkül. Mi ennek az oka? Egyfajta – mindkettejükénél másmilyen – a hagyományostól elütő *újrealizmus* iránti igényük a modernitás és a posztmodernitás korszakában, valamint a korai árvaságukból fakadóan különös érzelmi színezetű családtörténeti érdeklődésük, ami egyenes úton vezetett a nagytörténelembe.

Kišt is, Nádest is személyesen és családirag sújtotta a huszadik század két nagy csapása, a fasizmus és a kommunizmus – sebként, hegként viselik, szellemi és lelki teherként hordozzák a két gyilkos világmozgalom következményeit. Amiként ezt Nádas egy mondatban megfogalmazta: „Valamennyien súlyos háborús sérültek és súlyos háborús sérültek leszámazottjai vagyunk Európában” (NÁDAS 2017, I; 284). Kiš pedig 1980-ban úgy vélekedett, hogy a jelenkor írója aszerint mérettetik meg, hogy milyen viszonyt alakít ki „századunk két kulcsfontosságú jelenségével” a hitleri és a sztálini lágerekkel, Auschwitz-cal és Kolimával (KIŠ 1983d; 166). A zsidóság feltétel nélküli parancsát, a *záchor*t („emlékezz”) profán és anacionalista módon, istentelenül értették, és a történelem értelmének hiányát vagy totális inverzióját, a történelem mint teofánia és mint telosz ellentettjét, a mély sötétségét ábrázolták.

Az emberi és írói *történelmi felelősség* mellett, amit mindketten hangsúlyoznak és analizálnak, a személyes szál is elhanyagolhatatlan – bőven írtak erről is különböző szövegeikben. Danilo Kišnek az apja és apai ági rokonai veszték oda Auschwitzban, Nádas Péternek több rokona pusztult el a haláltáborokban vagy tűnt el a munkaszolgálatban. Kiš családi ciklusának (mely az első három regényét tartalmazza, és az író ironikusan „családi cirkusznak” nevezte el), Nádas regénytrilógiájának, a *Párhuzamos történeteknek* és memoárjának, a *Világló részleteknek* is feneketlen szakadéka az a történelmi eseménysor, amit a „holokauszt” vagy az „Auschwitz”, Magyarországon gyakran az ezekkel rokon „ostrom” szóval szoktunk jelölni. Aztán a szocializmus évtizedeit is vergődve élték át mind a ketten, konfliktusban a párthatalommal, és társadalmi reményeiket elveszítve. Egy 1980-ban adott interjúban így foglalta össze Danilo Kiš ezt az egészet: „Én a saját bőrömon éreztem a gonoszt, a lelkemben... Csodával határos módon túléltem a zsidók és a szerbek mérszárlását Újvidéken, 1942 januárjában, aztán egész gyerekkoromat és ifjúkorom jó részét a Gonosszal való közvetlen kontaktusban éltem le. Apám »eltűnt« Auschwitzban, majdnem egész tágabb családjával egyetemben. Aztán hallgattam a túlélők történeteit. Később pedig azoknak a tanúságtételét, akik *más* táborokat éltek túl, például Karlo Steinernek, a *7000 nap Szibériában* szerzőjének a tanúságtételét. Igen, én a gonoszt a saját bőrömon érzem” (KIŠ 1991; 92–93).

Nádas szülei és az apai ági, nagypolgári rokonságának nagyobbik része illegális kommunista volt, akik életveszélyes körülmények között folytattak kitartó antifasiszta küzdelmet az első világháború után és a második világháború idején Budapesten, illetve az emigrációban. Apja, Nádas László tíz munkaszolgálaton ment keresztül, és mint illegális kommunistát többször kínvallatásnak vetették alá. A szülők és több rokon később káder lett a szocializmusban, de egy-két kivétellel igencsak megviselte őket a sztálinizmus – Nádas László és az anya, Tauber Klára belehaltak a meghurcoltatások következményeibe. Nádas Péter az ostrom szülötének és túlélőnek tartja magát – kisgyerekként ő is „csodával határos módon” élte túl Budapest ostromát, akárcsak a nagyobb gyermek, Danilo Újvidéken a „hideg napokat”. Később a holokausztról minden fellel-

hetőt elolvasott, és így foglalta össze a tanulságot: „Nem hinném, hogy létezne még egy olyan kor a történelemben, mint ez a miénk, mint ez a huszadik század, mely a pusztítás és gigantomania napi gyakorlatával ennyire lejáratott és kétségessé tett volna minden – korokon átívelőnek és öröknek hitt – eszmét és morált” (NÁDAS 2000; 37).

Danilo Kiš apját Zalaegerszegről szállították el Auschwitzba, ahol eltűnt – minden bizonnyal megölték. A Kiš/Kohn családból kevesen éltek túl a zsidóüldözést – a túlélők közé tartozott a jövőendő író, akinek pravoszláv keresztlevele volt, és feltehetően ez mentette meg. A háború után Montenegróba, majd Belgrádba, onnan pedig több évre Franciaországba került. A szocializmus, illetve a hidegháború évtizedei alatt végig rajta tartotta a szemét a jugoszláv és a francia kommunistákon – ami azt illeti, a kommunisták is őrajta. Kritikus, feszült és összetűzésektől sem mentes viszony volt az övék. Kiš utolsó műve egy hosszú televíziós beszélgetés a holokauszt és az antisztálinista jugoszláv büntetőtábor, összefoglaló nevén a Goli otok két szerb zsidó túlélőjével Izraelben, és a hagyatékában maradt novellák közül is több foglalkozik ezekkel az egyként súlyos történelmi traumákkal.

A személyes vonatkozásokat a két író szövegeiből szedtem – a családjukat sem kímélő történelmi megpróbáltatások papírra vetett nyomai a két életmű elidegeníthetetlen részei. A holokauszt rányomta bélyegét a gyerekkorukra, a szocializmus pedig a felnőttkorukra. Mint a huszadik századi történelem sérültjei, íróvá érve rendkívüli történelmi érzékenységről és történelmi érzékről tettek tanúságot; a maguk módján mindketten igyekeztek földolgozni a nekik kijutott történelmi tapasztalatokat, tágabban pedig úgy a fasizmus és a holokauszt, mint az illegális kommunizmus, a munkásmozgalom szellemi örökségét, valamint, elkerülhetetlenül, a győztes kommunizmus és az (anti)sztálinizmus tragikomédiáit és tragédiáit. Ellenálltak a feledésnek.

„Az eltűnés dühe által hajszolt század végén az archívum megannyi pusztítás után a gyógyulás, a megőrzés helye”, írta Ulrich Raulff (ERNST 2008; 116). Kiš és Nádas is terápia gyanánt, az ép emlékezet és a józan ész megőrzésének érdekében folyamodtak archívum-feldolgozáshoz, és speciális dokumentarista poétikájuk is kialakult. A dokumentarizmus az

irodalomban merőben más, mint a történettudományos forrásfeldolgozás – az írónak szabad keze van, montázsolhat, fiktív elemekkel vegyítheti a faktumokat, reflexiók lehetőségei korlátlanok – saját szakmai etikája szabja meg, hogyan bánt az adott anyagokkal. Ahogy Nádás Péter írta: „A múltó évtizedekkel bennem is szakmai problémává alakultak a huszadik század tömeggyilkosságai” (NÁDAS 2017, II; 7), vagy ahogy Danilo Kiš beszélt a formaproblémákról: „a 'hitelesség' nem elegendő számomra, autentikus vonatkoztatási pontokat kell adnom az olvasómnak. Ahhoz, hogy írjak, egyszerre van szükségem hiteles adatokra és irodalmi megoldásokra” (KIŠ 1991; 240).

Az archívumelméletek a 20–21. század fordulóján, a jelenkorban virágkorukat élik, és megannyi tanulsággal szolgálnak az irodalomtudomány számára – nem csak a történészekre tartozik immár az archívumok kezelése. A történészek szakszerűen, módszeresen, az írók viszont a saját poétikájuknak megfelelően, a maguk rendhagyó módján gyűjtik, és szubjektíven kezelik, szelektálják az archivált anyagot – nem kérhető rajtuk számon a forráskezelés és a precizitás historiográfiai követelménye. A műfajok, amelyeket „irodalmi megoldásaikkal” létrehoznak, megmaradnak a *non-fiction* és a *fiction* izgalmas határmezsgyéjén (RADICS 2019; 374). A *Világló részletek* műfaja például már-már definiálhatatlan: több mint emlékirat, mégsem regény, és Danilo Kiš *Élet, irodalom* című, a halála miatt befejezetlenül maradt munkája sem lett volna pusztán beszélgetés a svéd Gabi Gleichmannel, hanem dialogikus formában megírt, egészen különleges önéletrajz.

Boris Groys szerint a modernitás az archiválás *par excellence* korszaka – ez a bürokráciára, a szinte totálissá váló adminisztrációra, a muzealizálási intencióra és a modern ember mentális beállítottságára, kognitív hozzáállására, digitalizálási eljárásaira is vonatkozik, elég ha a „dokumentumok mentése” informatikai funkcióra gondolunk. Ugyancsak Groys írja, hogy az archívum nem csupán a megőrzést és a tárolást szolgálja, hanem ugyanakkor előállítja az emlékezetet, és olyan, mint egy történelemgyártó gép (GROYS 2014; 411). Pierre Nora szerint az eleven, apáról fiúra szálló emlékezet a huszadik században szertefoszlott, és ennek megüresedett helyébe lépett be a levéltári memória, tehát anyagivá vált az

emlékezet és létrejöttek az emlékeztető funkciójú emlékezhelyek, a *lieux des memoires* (NORA 1999; 142). Wolfgang Ernst ehhez hozzáteszi, hogy az archívumok az emlékezet védőbástyái és „a múlt néma relikviái” (ERNST 2008; 136). Az archívum azonban nemcsak a történelem médiuma és apparátusa, hanem, mint azt Derrida hangsúlyozza, az emlékezés ősi, arkhonikus parancsának, a *záchornak* is eleget tesz. Derrida kitágítja az archívum fogalmát a pszichológiai térre, amikor azt írja, hogy az archívum az elfojtott dolgok gyűjteménye, és a tudatalatti is egyfajta archívum (DERRIDA 2008; 11).

A történetírás által kodifikált „hivatalos” történelemben is vannak olyan dolgok, amelyek elfojtás alá esnek, más szóval a hivatalos emlékezetpolitika és az államilag támogatott, intézményes történetírás kicenzúrázza őket az emlékezetből vagy „kijavítja” őket. Danilo Kiš életében a Goli otok volt az, amiről nem lehetett nyíltan beszélni, Nádas Péter életében 1989-ig az 56-os magyar forradalom volt tabu és elferdített politikai elem. A szocializmus idején a kommunizmus vesztes torzulásairól, lágereiről és börtöneiről nem volt szabad írni sem Jugoszláviában, sem Magyarországon, a zsidók meggyilkolását és világuk elpusztítását pedig lefedte és eltakarta az „antifaszizmus” címszava. A rendszerváltozás után aztán az antifasiszta, egy igazságosabb világért, az egyenlőségért harcoló kommunista mozgalmak kerültek fedésbe – a neoliberais kor emlékezetpolitikája kiszorította a történelmi emlékezetből a paraszt- és munkásmozgalmakat, a kommunizmust pedig egyenesen démonizálta és magát a fogalmat pejoratív értelművé változtatta.

Az archívum bevonása a szépirodalomba a fikcióképző narrativitás el- lenpontja, a tényirodalom (non-fiction irodalom) és a realizmus egyik eljárása. A dokumentarista eljárás (dokumentaristički postupak, dokumentaristički pristup) ahogy Danilo Kiš elnevezte (KIŠ 1983a; 53, 55), a hagyományos, konfabuláló, „kosztümös” történelmi regény poétikáját dekonstruálja, ugyanis meseszöveg helyett vagy annak keretében nyers vagy többé-kevésbé feldolgozott dokumentumokat helyez el a szépirodalmi szövegben, idéz idézőjellel vagy applikál bele anélkül.

Mind a két író *studio* jellegű privát, családi archívumokat használ, emellett azonban történelmi dokumentumokat is bőségesen bevonnak az

elbeszélésbe. Danilo Kiš az ütött-kopott történelmi kofferéről beszél, ami metaforikusan is értendő, valamennyiünk múlt-poggyászára vonatkozik, az egészen konkrét saját kofferébe pedig, mint erről *A bársonyfedelű albumból* (*Iz baršunastog albuma*) című elbeszélésében ír, belepakolta az apja, Eduard Kohn, alias Kiss/Kiš Ede után maradt leveleket és okmányokat, az általa készített *Menetrendet*, számos régi fényképet, iratokat, néhány emléktárgyat és a saját magyar nyelvű gyerekkori könyveit, irkáit: „Mily gondolat vezérelt, amikor lopva, hogy anyám meg ne lássa, becsempésztam ezt a különös archívumot a közös kofferünkbe? Kétségtelenül annak korai tudata volt, hogy ez lesz gyerekkorom egyedüli hozománya, egyetlen materiális bizonyítéka annak, hogy valaha léteztem, és hogy valaha létezett az apám. Mert mindezek híján, e kéziratok és e fényképek nélkül én ma bizonyára meg lennék győződve, hogy ez az egész nem volt soha, hogy mindez egy utólag megálmodott történet, melyet a magam vigaszára eszeltem ki. Apám alakja, miként annyi más figura, kitörlődött volna az emlékezetemből, és ha kinyújtanám a kezem, üresbe markolnék. Azt hinném, hogy álmodom” (KIŠ 1983b; 90).

A *Fövenyórában* (*Peščanik*) Kiš „bárkának” és „materiális herbáriumnak” is nevezi az archívumát (KIŠ 1983c; 282), mely volt számára *lerakat*, *kacat-tár*, *kincstár*, *szemétkupac*, *hulladék*, *temető*, *lomtár* is (RADICS 2002; 183). A regény a „bolondnak” nevezett apai elbeszélő szájába adja a következő szavakat: „Ha egyéb nem is, a materiális herbáriumom talán fennmarad, vagy a jegyzeteim, vagy a leveleim, s mi más mindez, mint materializálódott, összesűrűsödött eszme: materializált élet, egy kis szomorú, semmis emberi győzelem a hatalmas, örök, isteni semmi fölött” (KIŠ 1983c; 282). Nádas is említést tesz „a személyi poggyász súlyáról” (NÁDAS 2019; 181), az ő metaforikus poggyászában és konkrét archívumában fényképek, iratok, levelek, emléktárgyak szerepelnek százával, de ide sorolhatók az örökölt bútorok, sőt még a lakásbelsők meg a házak is, amelyekben a családjával, majd a gyámjával lakott gyerek- és ifjúkorában. Kérdés, hogy egy házat tekinthetünk-e az archívum részének? Az emlékezetben őrzött házak pontos leírása mindkét írónál megjelenik. Nádas több létező budapesti házat és lakást is leír (nem csak a *Világló részletekben*), Danilo Kiš pedig egy önálló, novellisztikus kisprózát hagyott maga után, mely-

nek címe *A és B (A i B)*: egy táj- meg egy házleírást állít benne kontrasztba, egy Kotor környéki tájat és azt a kerkabarabási volt istállót, ahol a háború alatt nyomorgott a négytagú család (KIŠ 1995a; 289–292). Ezek a tárgyas leírások esztétikai funkcióra tesznek szert, tanúskodnak, és egyúttal többek lesznek, mint amik.

A materiális emlékek könyvként olvashatók, és nem hazudnak. A dokumentumok funkciója azonban különbözik a két írónál. Kišnél a dokumentumok és az emléktárgyak szerepe a képzelet meglódítása, az ihletés. Az író az elbeszélői műfajokban értelmet ad a múlt néma relikviáinak, és inkább megkölti, semmint megkötné az elfeledett vagy soha nem is látott múltat: „Az egész gyerekkorom illúzió, amellyel a képzeletem táplálkozik”, vallja *Élet, irodalom (Život, literatura)* című szövegében, és hozzáteszi, hogy redukcionizmus lenne az életrajzi tényekre levezetni a képzeletet (KIŠ 1991; 181). Nála az archívum immanens líraisággal rendelkezik, amit az író kibont és szárnyakat ad neki. Miközben ő a megőrzött dokumentumaival is táplálja képzeletét, különösen a *Családi cirkusznak* elnevezett trilógiájában, Nádas épp ellenkezőleg, a képzelet lefékezésését, az emlékei felülvizsgálatát, ellenőrzését, a narráció megakasztását végzi velük emlékiratában, ahol – ellentétben az önéletrajzi elemeket is felhasználó regényeivel és elbeszéléseivel – határozottan kerüli az átköltést és a hozzáköltést: „azon vagyok, hogy memoárjaimban ellenőrzött adatokat közöljek, ne legyen dokumentálatlan adat ebben a könyvben, s mielőtt meghalnék, elválasszuk végre a látszatot a valóságtól, a realitást a fantáziától” (NÁDAS 2017, II; 357). A regényeiben nem így van, ott épp a Kiš-féle „óvatos hozzáköltések” (*oprezno domišljanje*) válnak esszenciálisá (KIŠ 2011; 20).

Mindkét író rekonstruál – emlékei és dokumentumai rafinált vegyítésével letűnt, elpusztított, tipikusan közép-kelet-európai mikrovilágokat konstruál. A rekonstrukció és a konstrukció, a világfelidézés és a világtegmentés mérlege a narratív műfajokban, legyen az emlékirat, elbeszélés vagy regény, óhatatlanul billeg. Kiš az utóbbit, Nádas a *Világló részletek*-ben az előbbi támogatja, regényeiben azonban nála is a konstruálás, a képzelet arat diadalt, s felmerül a kérdés, vajon nem igaz-e, hogy „a realitás a képzeletben rajzolja ki magát a legteljesebben” (NÁDAS 2017, I;

219)? A két író metaleptikus játékokat űz, keveri a valóság- és fikciónszínteket – ezeket a szintváltásokat a képzeletéről lemondó, emlékiratíró Nádas sem kerüli el, hiszen a részletesen kibontott szenzuális élmény-émlékei szinte költemények. „Az emlékezés a képzeletet nem szíveli. Képzelet nélkül nem szép a mondat”, foglalja össze egy helyütt az ellentmondást, mely kitűnő prózafutamokat eredményezett (NÁDAS 1989; 11).

Technikailag a dokumentumokat mindkét író hasonlóképpen forgatja: általában idézőjel nélkül idéznek, de valamilyen módon többnyire (bár egyáltalán nem mindig), feltüntetik, hogy az adott szekvenciát ki írja/mondja, vagy honnan vették át. Az archív anyaghoz való hűség, akár jelzik valamilyen módon a forrást, akár nem, itt is, ott is rendkívül fontos, az írói etika – ahogy Kiš írta: *po-etika* – része.

A memoáíró Nádasall ellentétben Kiš néha kitalált forrásokkal is trükközik, többnyire azonban nem ez a helyzet, hanem valódi, ellenőrizhető forrásokból merít. Így például az apja által írt és szerkesztett *Menetrendet* (*Jugoslovenski zemaljski i internacionalni autobuski, brodarski, železnički i avionski Kondukter*), melyet értékes örökségeként tart számon, a *Kert, hamu* (*Bašta, pepeo*) című regényében valóságos kegytárggyá avatja. Mint egy interjúban mondta, a *Menetrend* az írói kézben feltámad, új életet nyer, különleges metamorfózison megy keresztül, esztétika szintre emelkedik (KIŠ 1983a; 95).

A Nádas archívumában található festmények és családi fotók ekphraszisz formájában jelennek meg a *Világló részletekben*, és emlékezésfolyamokat, reflexiókat indítanak el, vagy azok oda térnek vissza. Kiš is említ és leír családi fotókat a regényeiben. Okmányleírások és iratok is mindkettejükénél megjelennek. Kiš *Anyakönyvi kivonat* (*Izvod iz knjige rođenih*) címmel egy gyakran idézett önéletrajzi kispórázt írt, akárcsak Nádas *Életrajzi vázlat* cím alatt. Mindkét életrajz transzformálja a „curriculum vitae” műfaját, elhajlik a hivatalosságtól, egzisztenciális veretűvé és úgyszólván költőivé válik.

Az egyik szó szerint idézett és kommentált okmányleírás a száz közül Nádasnál egy 1847-ből származó okirat: ükapja, Neumayer Freystadt Lázár kérelme kávé mérés engedélyezésére. Ez a dokumentum a családtörténet mélyébe nyúl, amikor a később meggazdagodott Nádasok még

ágrólszakadt zsidók voltak (NÁDAS 2017, I; 100–103). Ezt még több tucat okmányleírás követi a kétkötetes műben. Kiš a *Fövenyórán* „Vizsgálati eljárás” cím alatt szereplő kihallgatási fejezetekben szintén számos okmányt említ és ír le, melyek egyike-másika megtalálható az író hagyatékában. Az irodalomtörténészek megkereshetik az összekötő szálakat, a sohasem direkt összefüggéseket élet és irodalom, *faction* és *fiction* között.

Nádas László öngyilkossága előtt írt búcsúlevele, melyet a fia tizenhat évesen talál meg, és majd csak szavakat, félmondatokat emel ki belőle az író, a *Világló részletek* egyik látens alapidokumentuma (RADICS 2020). Kiss Ede/Eduard Kiš 1942. április 5-én írt tízoldalas levele a rokonokhoz, melyet Danilo Kiš *Nagy testamentumnak* (*Veliko zaveštanje*) nevezett el, és az író hagyatékában megtalálható, a *Fövenyóra* végén olvasható a *Levél, avagy tartalom* (*Pismo ili sadržaj*) című zárófejezetben (KIŠ 1983c; 283–293). A levelet maga az író fordította le magyarról szerbre, és majdnem szó szerint idézi, apró változtatásokkal, egy utolsó, a Talmudból vett mondatot hozzáköltve: „Jobb az üldözöttek, mint az üldözők között lenni” (KIŠ 1983c; 293). Ez a levél alkotja a *Fövenyóra* alapját és tartószervezetét: a levélben szereplő motívumokat dolgozza ki az író a megelőző fejezetekben. Az „exhumation des archives” foucault-i fogalma (ERNST 2008; 133) meglepően ráillik Danilo Kiš ezen eljárására.

Élet, irodalom című önéletrajzi prózájában Kiš hasonló rekonstrukciós módszert választott, mint majd évtizedek múlva Nádas a *Világló részletekben*. „Ami itt következik, az a dokumentumok és a túlélők emlékezetében megőrzött mondatrészletek alapján történő rekonstrukció” (KIŠ 1995a; 26), írja, és persze a saját szenzuális emlékei tartják (tartották volna) össze az egész, töredékben maradt művet. Ugyanez Nádas intenciója a *Világló részletekben*: érzéki emlékei, a legkülönbébb dokumentumok és mások emlékeztetéseinek elegyítésével föltárni a múltat – és föltárni önmagát.

Az irodalmi archívum a személyes és a közösségi–kulturális emlékezet között ingamozgást végez. A családtörténetek a nagy történelemben futnak bele, a nagy történelem pedig kis családtörténetetetté, mikrohistóriákká morzszálódik (ezt nevezi a francia történetírás *histoire en mi-*

ettes-nek). Saját családtörténetének morzsáival mindkét író olyan nagy horderejű – pontosabban romboló és pusztító erejű – történelmi folyamatokról beszél, mint amilyen a zsidóüldözés, a kommunista világmozgalom és a rákosista sztálinizmus, vagy a különutas jugoszláv, illetve a szovjet kommunizmus. Nádas Péter születése Budapest ostromába ékelődik, szülei életét a Rákosi-rendszer őrölte fel, Kiš gyerekkora és apja eltűnése a magyarországi holokausztba ágyazódik, az író felnőtt, írói élete pedig a jugoszláv kommunizmus keretei közt zajlott. A jól megírt családtörténet egyúttal kortörténet, és a történelmi töréspontok egy-egy család történetét is felsértik és így determinálják.

„Azt az igényt, hogy az irodalmi tény társadalmi-politikai tény is legyen, a magyar kultúrában máig valami gyanú övezi” (RADNÓTI 2018; 388), írta Radnóti Sándor. A dokumentarista eljárásokat bevezető irodalom, a *Borisz Davidovics síremléke* Jugoszláviában is nagy gabalyt okozott, amikor 1976-ban megjelent; botrány, hecckampány, majd bírósági per lett belőle, Danilo Kišt plágiummal vádolták meg. Ha a politikai inszinuációkat leszámítjuk, oda jutunk, hogy a kritikusok és hozzászólók jó része egyszerűen nem értette ezeket az irodalmi eljárásokat, az archívum felhasználásának, a források idézésének, az adatok átvételének irodalmi technikáit – erre született meg válaszul a könyvnyi *Anatómialecke* (*Čas anatomije*), melyben Kiš – az irodalomtudósokat jócskán megelőzve – kifejtette a dokumentarista eljárás poétikáját és bemutatta az inspiráció forrásvidékét is, tehát élet és irodalom szövevényes kapcsolathálóját, amit Nádas ekként firtat: „Figyelní, miként távolodik el a szerzői képzelet a realitástól, vagy mikor mire használja a saját életét, miként merít belőle, miként érintkezik vele” (NÁDAS 2017, II; 168). Ehhez járul hozzá az elolvasott könyvek valósága. Az író nincs isteni mindentudással felruházva, hanem, írja Kiš ironikusan, „Isten archiváriusának és jegyzőkönyvvezetőjének módjára” működik, ezáltal elkerülvén a hagyományos realista regény ősbűnét, a banális lélektani motivációt, a pszichologizálást és az isteni point of view-t. Azért vannak a dokumentumok, hogy felfedezzék a történetiségét, a lélek pedig rég az ördögé (KIŠ 1983a; 53, 111–112). Az ember már nem a szívében hordja a fantasztikumot, gondolkodott erről a témáról Foucault; a megnyomorított természetben sem talál rá,

ellenben a fantasztkum a tudás egzaktságából meríthető: a fantasztkum gazdagságát a dokumentumok rejtegetik (FOUCAULT 1998, 17). Danilo Kiš, majd Nádas Péter és a nyomukban mások ezt a bőségszarut, annak közép-kelet- és délkelet-európai bugyrát fedezték fel – Kiš az orosz is, és szándékában állt utána menni a balkáninak. A költészet meg a történetírás hatásán sikerült megalkotniuk egy újrealista poétikát, melyben a *scriptor*, a *compiler*, a *commentator* és az *auctor* funkciói öszszecsúsznak.

IRODALOM

- DERRIDA, Jacques (2008): *Az archívum kínzó vágya* (ford. Bereczki Péter). Budapest, Kijárat Kiadó
- ERNST, Wolfgang (2008): *Archívumok morajlása* (ford. Lénárt Tamás). Budapest, Kijárat Kiadó
- FOUCAULT, Michel (1998): *A fantasztkus könyvtár* (ford. Romhányi Török Gábor). Budapest, Pallas Stúdió
- GROYS, Boris (2014): Az archívum szubmediális tere (ford. Lénárt Tamás). *Helikon*, 60, 3. sz., 410–421.
- KIŠ, Danilo (1983a): *Čas anatomije*. Zagreb–Beograd, Globus
- KIŠ, Danilo (1983b): *Radi jadi*. Zagreb–Beograd, Globus
- KIŠ, Danilo (1983c): *Peščanik*. Zagreb–Beograd, Globus
- KIŠ, Danilo (1983d): *Homo poeticus*. Zagreb–Beograd, Globus
- KIŠ, Danilo (1991): *Gorki talog iskustva*. Beograd, BIGZ
- KIŠ, Danilo (1995a): *Život, literatura*. Beograd, BIGZ
- KIŠ, Danilo (1995b): *Skladište*. Beograd, BIGZ
- KIŠ, Danilo (2011): *Grobnica za Borisa Davidoviča*. Beograd, Arhipelag
- NÁDAS Péter (1989): *Évkönyv*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó
- NÁDAS Péter (2000): *Talált cetli*. Pécs, Jelenkor Kiadó
- NÁDAS Péter (2017): *Világoló részletek I–II*. Budapest, Jelenkor Kiadó
- NÁDAS Péter (2019): *Leni sír*. Budapest, Jelenkor Kiadó
- NORA, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között. *Aetas*, 14, 3. sz. 142–158.
- RADICS Viktória (2002): *Danilo Kiš*. Budapest, Kijárat Kiadó
- RADICS Viktória (2019): Dokumentumok írókézen. *Helikon*, 64, 3. sz., 374–392.
- RADICS Viktória (2020): *A Világoló részletek architextuális hálózata*. Literatura (nyomdában)
- RADNÓTI Sándor (2018): *A süketnéma Isten*. Budapest, Magvető Kiadó